

پیوستگی تاریخی - فرهنگی ادبیات دفاع مقدس با ادبیات پایداری

جواد کامور بخشایش^۱، اصغر دادبه^۲، بهرام پروین گنابادی^۳

چکیده

ادبیات پایداری، پیشینه طولانی در ادب فارسی و حافظه تاریخی ایرانیان دارد. هر زمان که تجاوز و دفاعی صورت گرفته این ادبیات هم حضور داشته است. ادبیات مزبور از اسلام و واقعه عاشورا الهام گرفت و با تأسی از باورها و آموزه‌های دینی و مذهبی، روحیه شجاعت، ایثار، ایستادگی و صبر و امید را معنا کرد. این ادبیات در دوران جنگ ایران و عراق نیز با تغییر مضمون و محتوا، گونه‌ای با نام ادبیات دفاع مقدس را پدید آورد. این پژوهش در صدد پاسخگویی به این سؤال است که چه پیوند و پیوستگی تاریخی فرهنگی میان ادبیات پایداری و ادبیات دفاع مقدس وجود دارد؟ روش پژوهش تلفیقی از تحقیقات کتابخانه‌ای و کمی و کیفی بوده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد پیوستگی‌های تاریخی و فرهنگی و دینی و ملی عمیقی بین این دو ادبیات وجود دارد و می‌توان ادبیات دفاع مقدس را تداوم ادبیات پایداری دانست.

کلیدواژه‌ها: ادبیات پایداری، ادبیات دفاع مقدس، ارزش‌ها، پیوستگی‌های دینی و ملی

^۱دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. javad.kamvar@yahoo.com
^۲استاد دانشگاه علامه طباطبائی، عضو شورای عالی و مدیر گروه ادبیات دایره المعارف بزرگ اسلامی. (نویسنده مسؤول).
^۳استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۷/۱۲ تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۳/۲۶

مقدمه

«ادبیات مجموعه نوشته‌های ادبی و سروده‌هایی است که از کهن‌ترین ایام تاکنون پدید آمده است.» (سعادت، ج ۱، ۱۳۱۴: ۲۴۳) و از این بُعد که «به عنوان یک پدیده اجتماعی به شمار می‌رود با پدیده‌های دیگر در تعامل و تأثیرپذیری و تأثیرگذاری متقابل است.» (درستی، ۱۳۸۱: ۶۱). تعیین جایگاه ادبیات در میان نهادهای بشری، اهمیت و نقش آن را و می‌نماید. انسان‌ها از دیرباز آثار ادبی را به عنوان ابزار ارتباط عمیق به کار برده‌اند، همین واقعیت برای اثبات اجتماعی بودن ادبیات بسنده است. از سوی دیگر، ادبیات نمایشگر زندگی و زندگی اغلب واقعیتی اجتماعی است و از این دیدگاه شاعر و نویسنده نیز یکی از اعضای جامعه است و جامعه بر ذهن، سبک نگارش و موضوع اثر او به گونه‌ای مستقیم یا غیرمستقیم اثر می‌گذارد. (فضیلت، ۱۳۸۷: ۴۰۲) درباره تأثیر متقابل اجتماع بر ادبیات و بالعکس پژوهش‌های زیادی صورت گرفته و دیدگاه‌ها و نظرات متفاوتی هم ارائه گردیده است. به عنوان مثال، لونا چارسکی معتقد است آثار ادبی از تغییر و تحولات جامعه برکنار نمی‌مانند (چارسکی، ۱۳۵۶: ۶) و شاید بسیاری از آثار مهم ادبی و نیز نویسندگان بزرگ در نتیجه دگرگونی‌های عظیم اجتماعی پدید آمده‌اند و اغلب شاهکارهای ادبی نشانگر این دگرگونی‌ها هستند. درباره تأثیر ادبیات بر اجتماع هم نظرات زیادی وجود دارد. نویسنده به عنوان عضوی از جامعه در کنار تأثیرپذیری از رویدادها و دگرگونی‌های اطراف خود، با عمل خویش (نوشتن)، به طور ناخودآگاه یا آگاهانه بر جامعه تأثیر می‌گذارد. به یقین، شاهنامه فردوسی در بیداری روح وطن‌پرستی ایرانیان تأثیر داشته یا اشعار وطنی شعرای آزادی‌خواه دوره مشروطه در تهییج و تحریک افکار انقلابیون بی‌تأثیر نبوده است.

بررسی تأثیر محیط و رویدادهای اجتماعی بر ادبیات و نیز بررسی سیر و تطور تاریخی ادبیات بر عهده علمی به نام تاریخ ادبیات است که آئینه تمام‌نمای حیات ملی و معنوی یک ملت به شمار می‌رود و به سخنی دیگر، تاریخ ادبیات تاریخ تطورات روحی و فکری یک قوم و در یک جمله تاریخ حرکت به سوی خودآگاهی آدمی است. (فتوحی رودمعجنی، ۱۳۸۷: ۳۲ و ۳۳) ادبیات در دوره‌های گوناگون متناسب با شرایط جوامع محتوا و مضمون خود را تغییر داده نام‌های تازه‌ای به خود می‌گیرد. یکی از این نام‌ها می‌تواند ادبیات پایداری باشد که بر پایه اصول خاص ادبی پدید می‌آید.

ادبیات پایداری

الف) تعریف و پیشینه

هر انقلاب و تحول اجتماعی بر همه مناسبات زندگی انسان تأثیر می‌گذارد. رخدادهای بزرگی چون انقلاب و جنگ فقط ابعاد سیاسی و اجتماعی را تغییر نمی‌دهند، بلکه در قلمرو هنر نیز دگرگونی می‌آفرینند. به سخن دیگر، مقاومت در هر جای دنیا و در هر مقطع تاریخی که ظهور کند اتفاقات و تحولات مهمی را به طور طبیعی پدید می‌آورد. یکی از این تحولات تغییر اندیشه و تفکر است. مهم‌ترین زمینه این تحول هم تحول در هنر است و ادبیات به عنوان یکی از زیرشاخه‌های هنر دچار تحول و دگرگونی می‌شود و از آن مفهوم جدیدی به نام ادبیات پایداری شکل می‌گیرد. ادبیات پایداری گونه‌ای از ادبیات است که مقاومت و نبرد ملت‌ها در برابر تجاوز دشمنان داخلی یا خارجی به حقوق و ارزش‌هایشان را بازگو می‌کند و بیانگر دردها و رنج‌هایی است که در برهه‌ای از تاریخ بر ملتی تحمیل می‌شود. این ادبیات یکی از برجسته‌ترین گونه‌های ادبیات متعهد است که در کشورهایی که طعم جنگ را چشیده و در راه دفاع از سرزمین، فرهنگ، آزادی و استقلال میهن از خود پایمردی نشان داده‌اند پدید می‌آید. (باقری دولت‌آبادی، ۱۳۸۹: ۱۵۲ و ۱۵۳)

پایداری و مقاومت جزء جدایی‌ناپذیر فرهنگ اسلامی ایرانی است. مطالعه و بررسی پیشینه تاریخی پرفراز و نشیب ایران اسلامی از ادوار کهن تا امروز تأثیر رویدادها بر پدیدار شدن آثار ادبی را تأیید می‌کند. از منظر جامعه‌شناسی ادبیات آثار ادبی مابازاء تحولات و رخدادهای اجتماعی محسوب می‌شوند و امکان شناخت اوضاع و احوال زمانه را برای تحلیل گران فراهم می‌آورند. از این منظر، تأثیر هر یک از انواع ادبی بر اقشار جامعه معلوم روشن می‌شود. (اسکاربیت، ۱۳۷۴: ۹) برخی تحولات و دگرگونی‌ها در جوامع به اندازه‌ای تأثیرگذار بوده‌اند که سبب پیدایی ادبیات نوینی در جوامع مزبور شده‌اند. ادبیات پایداری را نیز می‌توان زاینده همین علت دانست. در دوره‌های مختلف تاریخی و در سیر تطور حوادث و رخدادهای اجتماعی ادب مقاومت از حیث بیان اوضاع و احوال، زبان و محتوا و قالب و پیام و هدف نمود خاصی داشته است.

آگاهان فن و استادان ادب فارسی تعاریف گوناگونی از ادبیات پایداری ارائه داده‌اند و همه این‌ها در این موضوع با هم متفق‌القولند که ادبیات مقاومت یا پایداری به شعرها،

داستان‌ها، نمایشنامه‌ها، سروده‌ها، ترانه‌ها و تصنیف‌هایی گفته می‌شود که در دوران خاصی از تاریخ ملتی یا قومی به وجود می‌آید و هدف آن ایجاد روحیه مبارزه و پایداری در مردم است. این ادبیات به توصیف دلاوری‌ها و جدال و از خودگذشتگی‌هایی می‌پردازد که ملتی یا قومی بر ضد ملتی یا قومی دیگر که اغلب اشغالگر یا متجاوز است، از خود نشان دهد. (میرصادقی، ۱۳۷۷: ۱۵) این نوع ادبیات ادبیاتی است واقع‌گرا، پویا، پرتحرک و فریادگونه که آزموده‌های جهادی و مبارزاتی یک نسل مقاوم و مبارز را که برای رهایی سرزمین، دین، فرهنگ و سنت‌های خود از چنگال تجاوزگران و یغماگران به حریم ارزش‌های ملی و انسانی به پا خواسته است، برای نسل‌های آینده در بیان فخیم شعری و ادبی ترسیم و تصور می‌کند و در تعبیر احساسی دکتر صادق آیینه‌وند، صدای مقاومتی است که هرگز خاموش نمی‌شود و پایان نمی‌شناسد و تعبیری است که هیچ‌گاه از مردم فاصله نمی‌گیرد. (آیینه‌وند، ۱۳۷۱: ۳۴) و به اعتقاد غالی شکری؛ ادبیات مقاومت به آثاری گفته می‌شود که از زشتی‌ها و فجایع بیداد داخلی یا تجاوز بیرونی در همه عرصه‌های زندگی سخن می‌گویند (شکری، ۱۳۶۶: ۱۰-۱) بر بنیاد این نگرش، می‌توان اذعان کرد این ادبیات نشان دهنده وجدان بیدار انسان‌ها در برابر خشونت دشمنان و بازگرداندن حقوق انسانی است.

ب) شاخصه‌ها

ادبیات مقاومت و پایداری با شاخصه‌هایی چون ترسیم چهره رنج‌کشیده مردم، دعوت به مبارزه، بیان جنایات و بیدادگری‌ها، بیان رشادت‌ها و شجاعت‌ها، توصیف و ستایش شهیدان، ستایش آزادی، القای امید به آینده، ستایش سرزمین خود و طرح نمادهای اسطوره‌ای و ملی، (سنگری، ۱۳۷۷: ۴۵-۳۵) صبر، امید و انتظار در آثار ادبی ظهور و بروز می‌یابد. با این حال، هریک از انواع متعدد ادبیات مقاومت، به فراخور موقعیت تاریخی خود که سبب خلق آن‌ها بوده یا جامعه و کشوری که در آن شکل گرفته می‌تواند مؤلفه‌های دیگری هم داشته باشد لذا مؤلفه‌های گوناگونی در ادوار مختلف تاریخی ادبیات پایداری ایران را شکل داده‌اند.

به عنوان مثال مؤلفه‌های اصلی ادبیات پایداری در شاهنامه و اشعار ناصر خسرو، خردگرایی و بیگانه‌ستیزی با تکیه بر عنصر زبان و عناصر هویت ملی و اندیشه‌های شیعی است. فردوسی با تأکید بر خردگرایی، ملیت و مذهب، مبارزه فرهنگی با تزادپرستی عربی

و تعصبات مذهبی امیران ترک را در قالب نقد خودکامگی، فزون‌خواهی (آز) و بی‌عدالتی (بیداد) و جبهه همت خود قرار می‌دهد اما در شعر ناصر خسرو مؤلفه مذهب نقش پررنگ‌تری دارد. (ناصرخسرو، ۱۳۸۵: ۶۰۲) در دوره‌های بعد، به عنوان مثال در دوران مشروطیت، مؤلفه‌های اصلی ادبیات مقاومت، استبداد ستیزی، میهن‌دوستی، عدالت‌طلبی و آزادی‌خواهی است که برای دستیابی به‌غایت ادبیات مقاومت؛ یعنی تأثیر سریع و قاطع در توده‌های مردم، با فاصله گرفتن از ادبیات سنتی و سنت‌های ادبی به زبان محاوره مردم کوچه و بازار نزدیک می‌شود. ادبیات انقلاب اسلامی و ادبیات دفاع مقدس هم از این مبانی پیروی می‌کنند.

ج) نمونه‌ها

نمونه‌های پایداری در صدر اسلام

نخستین سروده‌های پایداری در تاریخ اسلام، قصاید ابوطالب در ستایش و دفاع از ساحت پیامبر^(ص) و مسلمانان شکنجه دیده است. هنگامی که ابوطالب دید کار به‌سختی کشیده و هر قبیله‌ای از قریش، افراد مسلمان شده خود را شکنجه می‌دهند و از دینشان باز می‌دارند، در میان بنی‌هاشم و بنی‌مطلب بن عبد مناف به پاخاست و آنان را به حمایت از رسول خدا^(ص) و نگهداری وی دعوت کرد. برخی ابیات وی چنین است:

«إذا اجتمعت يوماً قریشٌ لمفخرٍ / فعبد مناف سرها و صمیما / فان حصل اشراف عبد منافها / بنی هاشم اشرافها و قدیما / و ان فخرت يوماً فان محمداً / هوالمصطفی من سرها و کریمها» (آیتی، ۱۳۵۹: ۱۰۰)

آن زمان که کفار قریش با مسلمانان رویاروی یکدیگر قرار می‌گرفتند، آیات جهاد و دعوت مسلمین به مبارزه با کفار بر پیامبر اکرم^(ص) نازل می‌شد و کسانی را که در راه خدا کشته می‌شدند، از آنان با احترام و عزت یاد و تجلیل می‌شد. مواردی این‌چنین که در اسلام و سنت پیامبر^(ص) و سیره ائمه اطهار^(ع) بسیار است، نمونه‌هایی از اولین پایداری‌ها محسوب می‌شود.

نمونه‌های پایداری در ایران

اولین جرقه‌های این نوع ادب را از زمان ورود اسلام به ایران و در دوره ظهور و بروز جنگ‌های بین مسلمانان و کفار می‌توان یافت. به گواهی تاریخ، هیچ نحله و تفکر مذهبی

در اسلام همانند شیعه سر ستیز و منازعه با باطل نداشته است. این مسئله و در تداوم آن، قیام امام حسین^(ع) در عاشورای سال ۶۱ هجری عامل مهمی برای تداوم و غنای فرهنگ و ادبیات پایداری در طول سال‌های بعد شده است. بر همین اساس است که برخی معتقدند بن‌مایه ادبیات مقاومت از فرهنگ غنی اسلام و واقعه عاشورا نشأت می‌گیرد. (آیینه‌وند، ۱۳۷۱: ۳۴) از آن زمان به بعد در ادوار مختلف تاریخ شاهد ظهور و بروز ادبیات پایداری در شعر شاعران مختلف بوده‌ایم. از اولین نمونه‌های ادب پایداری از دوران پیش از اسلام که بگذریم می‌توان اذعان کرد اولین نمونه‌های ادبیات پایداری و مقاومت در ایران در آثاری بازتاب یافته که متأثر از پایداری نهضت شعوبیه است. پس از شکست ایرانیان از اعراب مسلمان، گروهی با پرداخت جزیه و خراج، به آیین پدران خویش و فرهنگ گذشته وفادار ماندند و با پیروی از ادیان کهن ایرانی (زردشتی، مانوی و مزدکی)، آثار نسل‌های پیشین را که به خط اوستایی با پهلوی بود نگه داشتند گروه دیگری که عمده ایرانیان از آن گروه به شمار می‌آیند به دین اسلام گرویدند و پس از آشنایی با زبان، فرهنگ و تمدن اسلامی و عربی در شئون مختلف حکومت، نفوذ کردند و به موقعیت‌های حساس و پست‌های کلیدی دست یافتند. متأسفانه فاتحان عرب، به دلیل پیروزی‌های چشمگیر و وسعت دامنه فتوحات مغرور شدند و گاه به احیای فرهنگ نژادی رسانه‌ای که بیشتر زیر گام‌های بلند اسلام فرو شکسته بود، به تحقیر پرداختند. «در چنین شرایطی و در واکنش به رفتار قوم پرستانه و تحقیرآمیز اعراب، جریانی ادبی - اجتماعی به نام شعوبیه پدیدار شد. این گروه که نام خود را از آیه‌ای در قرآن اخذ کرده و ملاک برتری را تقوا و نه نژاد می‌دانست، خواهان برقراری تساوی وعده داده شده در اسلام بود.» (ممتحن، ۱۳۷۰: ۱۹۳-۱۹۴) اما با گذشت زمان این گروه نیز ضمن تفکیک عرب و اسلام، متقابلاً در اشعار و عبارات خود به تحقیر عرب و تفاخر به نژاد و گذشته باستانی خویش روی آورده و نهضتی فرهنگی علیه سلطه و سیادت اعراب پایه‌ریزی کرد. از این پس اندک‌اندک جنبش‌ها و نهضت‌هایی پدیدار گشت که اغلب با تکیه بر اسلام، خواهان برتری ایرانیان مسلمان بر اعراب بود. البته در این میان جنبش‌هایی نیز دیده می‌شد که عرب و اسلام را به یک چوب می‌راند و خواستار احیای آئین باستانی بود. (همان)

جنبش‌های عربی - اسلامی تحرکاتی بود که با شرکت و همکاری ایرانیان درحالی که

رهبری آن را اعراب بر عهده داشتند علیه امویان صورت گرفت و قیام‌های شیعی، مرجعی و خارجی از جمله آن‌هاست. (مفتخری و زمانی، ۱۳۸۶: ۱۵-۱۴)

از اوایل قرن پنجم هجری قمری با نگارش رساله قشیریه و کشف‌المحجوب نهضتی به وجود آمد که هدف آن مبارزه با انحرافات، در درون تصوف بود. این جریان حرکت خود را در مسیر تاریخ ادامه داد تا در قرن هفتم به مولانا و در قرن هشتم به حافظ رسید. (چهرقانی، ۱۳۹۶: ۱۰)

حمله مغول به ایران، سرآغاز تحولات عمده‌ای در اوضاع سیاسی و اجتماعی به‌ویژه ادبیات بود. این دوران را می‌توان یکی از تاریک‌ترین دوره‌های تاریخ ایران دانست که مردمان آن مورد ظلم و تعدی و تجاوز وحشیانه قرار گرفتند و در این میان، شاعران و نویسندگان در برابر این ظلم و تجاوز وحشیانه واکنش نشان داده پایداری و مقاومت را ترویج کردند. سیف فرغانی، اوحدی، انوری، سعدی و حافظ در اشعار خود به انتقاد از زمانه و روزگار و امیران و سلاطین پرداختند و نوعی ادبیات متعهد در شعرشان ظهور و بروز یافت. هنوز بعد از گذشت سال‌ها، شعر معروف انوری در واکنش به حمله وحشیانه سپاهیان مغول به ایران زبانزد است. «هم مرگ بر جهان شما نیز بگذرد / هم رونق زمان شما نیز بگذرد...» در قرون بعد، به‌ویژه قرن نهم شاعرانی چون جامی و حتی صائب از نابسامانی و پریشانی روزگار شکوه کرده به انتقاد از امیران و سلاطین می‌پردازند (بصری، ۲۲-۴۱)

تاریخ معاصر ایران هم سرشار از نمونه‌های بارز ادبیات مقاومت و ایستادگی در برابر ظلم و جور و تجاوز است؛ از تهاجم قوای بیگانه روس در دوره صفوی که بگذریم در دوران متأخرتر به وقوع جنگ‌های درازمدت ایران و روس در دوران قاجاریه و به‌ویژه در عهد فتحعلی شاه قاجار برمی‌خوریم که شرایط و اوضاع روزگار فضا را برای پیدایی و نضج ادبیات مقاومت و پایداری فراهم آورد و افکار و اندیشه‌های سیاسی و آزادی‌خواهانه در قالب ادبیات منظوم و مثنوی مقاومت چهره نشان دادند. وجود «ظفرنامه‌ها» و «فتح‌نامه‌ها» در این دوران نیز خود دلیل روشنی بر تداوم ادبیات پایداری در این دوره است. (بهبودی، ۱۳۷۳: ۷۸)

در سال‌های بعد، با بروز انقلاب مشروطه، نهضت جنگل، قیام مدرس علیه رضاشاه

پهلوی و نهضت ملی شدن صنعت نفت و تأثیر این رویدادها بر اوضاع سیاسی - اجتماعی جامعه به‌ویژه ادبیات، ادبیات پایداری نیز تداوم و رونق یافت. رویداد بزرگی که پس از آن سال‌ها به وقوع پیوست و تا مدت‌ها شعله ادبیات مقاومت و پایداری را روشن نگه داشت، قیام و حماسه عرفانی ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ بود که تا سال‌ها بعد خمیرمایه آثار پدید آمده در حوزه ادبیات پایداری قرار گرفت. شاید بتوان آن قیام را نقطه عطفی در تکوین ادبیات انقلاب اسلامی و ادبیات پایداری دانست؛ زیرا از آن زمان به بعد تا پیروزی انقلاب اسلامی در بهمن ۱۳۵۷ در پی به وجود آمدن نوعی بیداری و آگاهی در مردم و نویسندگان، نوعی «ادبیات اعتراض» خمیرمایه آثار ادبی قرار گرفت و در دوره پانزده ساله خفقان - از ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ تا بهمن ۱۳۵۷ - در برخی جزوات و اعلامیه‌ها و کتاب‌ها نمود یافت و می‌توان آن را نشانه روشن ماندن شمع ادبیات پایداری به شمار آورد.

انواع ادب پایداری

الف- ادبیات انقلاب اسلامی

ایران اسلامی در یکی از مقاطع حساس تاریخ خود با رویداد بزرگی به نام انقلاب اسلامی روبه‌رو شد که این انقلاب گفتمان تازه‌ای با خودش به همراه آورد و فرهنگ نویی را وارد جامعه کرد. در همان ایام ادبیات جدیدی با نام ادبیات انقلاب اسلامی شکل گرفت که می‌تواند زیر شاخه ادبیات پایداری قرار گیرد و در این زمینه تاکنون آثار زیادی منتشر شده است.

ب- ادبیات دفاع مقدس

جمهوری اسلامی ایران پس از رویداد بزرگی چون انقلاب اسلامی، دومین رویداد و پدیده تاریخی خود یعنی جنگ تحمیلی و به عبارتی دفاع مقدس را تجربه کرد. این رویداد بزرگ نیز همچون اتفاق دو سال پیشش - پیروزی انقلاب اسلامی - تمام زمینه‌ها و عرصه‌ها را متأثر کرد. در روز ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ ارتش بعث عراق به دستور صدام حسین، رئیس‌جمهور این کشور، تجاوز و تهاجم گسترده و همه‌جانبه‌ای را علیه مرزها و شهرهای ایران اسلامی آغاز کرد. مردم ایران که آن ایام هنوز درگیر برخی بحران‌ها و منازعات داخلی بودند با مشاهده این تجاوز به دفاع از دین و میهن اسلامی پرداختند و بدین ترتیب عنوان جنگ، جنگ تحمیلی و اقدام مردم ایران در برابر این جنگ، دفاع

مقدس لقب گرفت. یکی از ویژگی‌های دفاع مقدس ما این بود که از باورها و آموزه‌های مذهبی برخوردار بود. تمامی آموزه‌های دینی از جمله قرآن، نهج البلاغه، صحیفه سجادیه، سخنان معصومین و سیره آن بزرگواران بر پایداری و صبر و استقامت در برابر مشکلات و مصائب تأکید دارند. علاوه بر این، دفاع مقدس از عاشورا الهام گرفت و با آن پیوند عمیقی یافت. (گنج بخش، ۱۳۸۴: ۲۲۲)

چنانکه گفته شد جنگ تحمیلی تأثیر زیادی در عرصه‌های گوناگون جامعه از جمله سیاست، اقتصاد، فرهنگ و ... نهاد و شگفت‌تر آنکه تأثیر شایانی در عرصه ادبیات گذارد. این تأثیر در قالب‌های گوناگونی چون شعر، داستان، نمایش‌نامه، فیلم‌نامه، خاطره‌نویسی و زندگی‌نامه نویسی و غیره با مضمون و درون‌مایه‌های جنگی موجب خلق ادبیات ارزشمندی با عنوان ادبیات پایداری یا ادبیات دفاع مقدس گردید. دکتر محمدرضا سنگری معتقد است ادبیات دفاع مقدس به مجموعه آثاری گفته می‌شود که درون‌مایه و موضوع آن‌ها به مسائل هشت سال جنگ و دفاع مقدس و پیامدها و تبعات آن برگردد. (سنگری، ج ۱، ۱۳۸۰: مقدمه) این ادبیات از مرحله پیدایی و نمو تا به امروز خاستگاه جبهه‌ای داشته و جهت و جان‌مایه آن از فضای گذشته جنگ و دنیای آرمانی رزمندگان متأثر است (کمری، ۱۶) و ادبیات دفاع مقدس آینه تمام‌نمایی است برای نشان دادن تجربه‌ها و آرمان‌های ملتی که هشت سال با عظمت، ایمان، عشق، شهادت‌طلبی و رشادت در مقابل شرورترین و جنایتکارترین جنایت‌پیشگان تاریخ و استکبار جهانی ایستادگی کرد (سلیمانی، ۱۳۸۰: ۱۷) و روح مذهبی و حماسی آثار پدید آمده در این عرصه دلیلی بر ماندگار بودن آن‌هاست.

ویژگی‌های ادبیات پایداری بین سال‌های ۵۷ تا ۵۹ (آغاز هشت سال دفاع مقدس) به شرح زیر است:

- ستایش آزادی و آزادگی
- بهره‌گیری از بن‌مایه‌های ادبیات دینی از جمله نهج البلاغه و حماسه عاشورا
- ستایش مجاهدان و ستم‌ستیزان
- دعوت به وحدت، یکپارچگی و همدلی و پرهیز از تفرقه و گسستگی

- محکوم کردن استبداد و بیداد داخلی و حامیان آن ۵- ستایش جهاد، هجرت، شهادت و پاک‌بازی
- مردم ستایی به‌ویژه مردم محروم و فداکار
- محکوم کردن زرپرستی، اشرافیت و روحیه دنیازدگی و ثروت‌اندوزی
- طرح اسوه‌های تاریخی چون ابودر، سلمان، مالک اشتر و مبارزان معاصر چون: میرزا کوچک خان و...
- بهره‌گیری از اساطیر شاهنامه‌ای و چهره‌های حماسی
- استفاده از عناصر حماسی، فرهنگی و ارزشی عاشورا
- ستایش چهره‌های تراز اول انقلاب به‌ویژه امام خمینی (ره)، طالقانی و...
- ایجاد روحیه نشاط و امید به آینده در افراد و ترسیم افق‌های پیروزی. (سنگری، ج ۱، ۱۰)

به طور کلی، مضمون و محتوای آثار پدید آمده در حوزه ادبیات دفاع مقدس که در گونه‌های (ژانرهای) مختلف نمود یافته، شرح حماسه‌ها و شجاعت‌ها و رشادت‌های رزمنده‌ها، تقدس بخشیدن به موضوع دفاع از خاک و ناموس و دین، شرح غم‌ها و مصیبت‌های حاصل از جنگ، شرح شهادت‌ها و جانبازی‌ها، شرح مصائب اجتماعی و روانی حاصل از جنگ، بیان ارزش‌ها و شرح ارتباط معنوی با فرهنگ عاشورا، شرح مفاهیم اعتقادی و ارزشی، شرح سختی‌های زندگی جانبازان، همسران و فرزندان شهدا، شرح تأثیرات منفی جنگ برای نسل دوم آن و شرح پیروزی‌ها و اعتقاد و ایمان مردم به پیروی از رهبر فرزانه انقلاب اسلامی و به طور کلی شرح هر آن چیزی است که در جبهه و پشت جبهه و پس از جنگ رخ داده است. شاید هدف جدی و نهایی این ادبیات را بتوان چنین عنوان کرد که این ادبیات می‌کوشد مسأله یا مقطعی از موضوعات جنگ را با زبان و ریخت هنری به نسل‌های حال و آینده انتقال دهد و فرهنگ مکتوب نویی را از خود به یادگار بگذارد؛ فرهنگ مکتوبی که با مطرح شدن به زبان هنر و ادبیات در جامعه نیز مورد توجه قرار گرفته در همه ابعاد و زوایای زندگی نسل‌های امروز و فردا تأثیر بگذارد و روح مقاومت و ایستادگی را برای همیشه در اذهان و دل‌ها زنده نگه دارد. از ویژگی‌ها و شاخصه‌های ادبیات پایداری که بگذریم به «گونه» های این ادبیات می‌رسیم. به نظر

می‌رسد، ادبیات پایداری در دوران دفاع مقدس از همان گونه‌های پیشین خود - البته با تغییراتی در مفهوم و محتوا - پیروی کرد و به مرور خود بانی و مروج گونه‌های جدیدی هم شد.

اهمیت ادبیات مقاومت در این نکته نهفته است که این ادبیات ظرفیت انتقال و ماندگاری ارزش‌های مهم به وجود آمده در فرایند نبرد با ظالم را در بر دارد. باید اذعان کرد ادبیات دفاع مقدس و انقلاب اسلامی پیشینه‌ای غنی و هزار و اند ساله دارد که به لحاظ تاریخی و فرهنگی با آن در پیوستگی و ارتباط است. بی‌تردید بن‌مایه این ادبیات متأثر از تاریخ مذهبی به‌ویژه حماسه عاشوراست و جلوه‌های آن در ادبیات پایداری دیروز و امروز متبلور است. بر بنیاد این نظریه ادبیات پایداری ارتباط تنگاتنگ و نزدیکی با ادبیات دفاع مقدس دارد و به لحاظ مضمون و محتوا مکمل و کامل‌کننده همان ادبیات است. هم در میدان نبرد با متجاوز، هم در میدان دفاع، هم در میدان اعتراض و انتقاد. می‌توان گفت ادبیات دفاع مقدس به‌جز رخدادها و موقعیت‌های پرشور و پراشتهاب جنگ که آبخشور اصلی آن بود از گذشته‌های غنی و پر بار تغذیه می‌شد و نمادها و نمودهای دینی و ملی زیادی پشتوانه این ادبیات نوپا بودند.

وجوه اشتراک

به طور کلی وجوهی را که ادبیات دفاع مقدس از ادبیات پایداری در گستره ادب فارسی بهره گرفته می‌توان در موارد زیر دسته‌بندی کرد:

بهره‌گیری از قالب‌ها و سبک‌های کهن با زبانی نو

ادبیات دفاع مقدس با تکیه بر پشتوانه هزار و اند ساله ادبی فارسی، از تمامی قالب‌ها و سبک‌های کهن بهره برده و مضامین تازه و جدیدی را در آن‌ها پی ریخت و افق تازه‌ای در مفهوم ادبیات پایداری گشود. در این ادبیات قالب‌های معروفی چون مثنوی، غزل، قطعه، رباعی و دوبیتی مورد توجه قرار گرفتند. داستان و رمان هم تداوم ادبیات معاصر ایران بود که ادبیات دفاع مقدس مضمون تازه‌ای در آن قالب ریخت. علاوه بر آن نهضتی در خاطره‌نویسی ایجاد کرد که در گذشته ادبی ایران کمتر مورد توجه قرار گرفته بود.

بهره‌گیری از ادبیات کلاسیک در حوزه نشر

ادبیات دفاع مقدس در حوزه نثر هم پیرو ادبیات کلاسیک است. در این حوزه هم ادبیات فخمی شکل گرفت که ریشه در بهره‌گیری از توانمندی‌های آثاری چون تاریخ بیهقی و تاریخ جهانگشای جوینی و نفته‌المصدور داشت.

بهره‌گیری از اسطوره‌ها و اسوه‌های دینی و مذهبی

آنچه به جوامع امروزی، اصالت و اعتبار می‌بخشد و مایه افتخار آنان به شمار می‌رود، پیشینه فرهنگی آن‌هاست و این پیشینه، بر اساس اسطوره‌ها و باورهای مقدس پایه‌ریزی شده است. اسطوره بخشی از تاریخ است، زیرا اسطوره دیدگاه‌های انسان را درباره خود او و جهاننش و تحول آن در بر می‌دارد و امروزه بن‌مایه‌های اساطیری در لایه‌های زیرین ادبیات نوین جای پای خود را باز کرده است. «حوادثی که در اسطوره نقل می‌شود همچون داستان واقعی تلقی می‌گردد، زیرا به واقعیت‌ها برگشت داده می‌شود و همیشه منطقی را دنبال می‌کند. اسطوره گاهی به ظاهر حوادث تاریخی را روایت می‌کند؛ آنچه در این روایت‌ها مهم است، صحت تاریخی آن‌ها نیست، بلکه مفهومی است که شرح داستان‌ها برای معتقدان آن‌ها در بردارد.» (آموزگار، ۱۳۷۴: ۱۷).

با این نگرش ادبیات دفاع مقدس از پیشینه پربار اسطوره‌ای و اسوه‌های دینی و مذهبی خود بهره‌مند شده است:

الف) حضرت علی^(ع)

در طول تاریخ، شاعران ارادت خودشان را به حضرت علی^(ع) نشان داده‌اند و آن حضرت، مضمون بسیاری از اشعار آن‌ها بوده است. جامعه و انقلاب ما به خاطر شیعی بودن، همیشه به افتخار حضرت علی^(ع) و الگوگیری از زندگی این شخصیت بی‌نظیر، به خود بالیده است. از این رو، وقتی که جنگ شروع شد و حتی قبل از آن، در دوران انقلاب، هروقت که رهبران ما، دعوت به انقلاب بر اساس ارزش‌های اسلامی و دعوت به جهاد می‌کردند، مهم‌ترین مصرع جاذب شعر فراخوان مردم، حضرت علی^(ع) و یادآوری دوران حکومت ایشان است.

بعد از انقلاب و خصوصاً در دوران جنگ، به خاطر فضای سرشار از شور، حماسه و عاطفه‌ای که به برکت فرهنگ شهادت و ایثار به وجود آمده بود؛ نگاه تازه‌ای به شخصیت حضرت علی^(ع) و فضایل ایشان افکنده شد. حضرت علی^(ع) و غدیر به عنوان منشأ ولایت

در اسلام، مفهوم بلند عمیق حضرت امیرالمؤمنین^(ع) و رهبری علی گونه امام^(د) و همچنین فضای روحانی آن دوره همه و همه دست به هم داده بود تا نمایی تازه از شخصیت حضرت علی^(ع) نسبت به قبل از انقلاب در شعر دفاع مقدس ارائه شود. شاعران این دوره، سعی دارند در شعر خویش، شخصیت‌های دینی را با توضیحات، توصیفات و اهداف خود به الگوهای کارآمد برای نسل امروز تبدیل نمایند. هدف آن‌ها انطباق الگوهای دینی با مسائل اجتماعی است تا بتوانند دریافتی متفاوت از این شخصیت‌ها، معرفی نمایند، البته عده‌ای، از طریق مدح و منقبت آن شخصیت‌ها، همراه با فضایل آنان در شعر خود، سعی دارند و گروهی دیگر، جلوه‌هایی نو و تحول‌یافته از این شخصیت‌ها و سیره ایشان را در شعر خود ظاهر می‌سازند.

آخرین قسمت، از شعرهایی که مورد بررسی قرار می‌گیرد، اشعاری است که حضرت علی^(ع)، به عنوان نماد مبارزه و جهاد برای رزمندگان در جنگ معرفی می‌شود که در ادامه به تعدادی از آن‌ها اشاره می‌کنیم.

الهی به مردان آتش نهاد	که از خویش، هرگز نکردند یاد
اگر دل به تهذیب آراستند	در آتش شدند و تو را خواستند
دلیرانه بر شط کارون زدند	نه بر آب، بر موجی از خون زدند
به پیکار با شیوه حیدری	گشودند تا باره خیبری
همه سایه با سایه ذوالفقار	که شد غیرت از تیغشان آشکار

(اسرافیلی، ۱۳۸۶: ۱۹۳-۱۹۱)

ب) حضرت فاطمه^(س)

شاعران در اعصار مختلف، مضمون برخی اشعار خود را شخصیت آن حضرت قرار داده‌اند ولی شعر فاطمی که پیرامون زندگی، سیره و شخصیت حضرت فاطمه زهرا^(س) است، بعد از انقلاب، رشد نسبتاً قابل توجهی، نسبت به قبل کرد.

صدایی به رنگ صدای تو نیست	مزار تو بی‌مرز و بی‌انتهاست
به تشییع زخم تو آمد بهار	به جز عشق نامی برای تو نیست
تو پاکی و این خاک، جای تو نیست	که جز سبز، رخت عزای تو نیست

(امین پور، ۱۳۷۷: ۱۳۹)

ج) امام حسین^(ع) و واقعه عاشورا

شاعران دفاع مقدس نیز، به صورت برجسته و قابل توجهی، حماسه عاشورا و قیام امام حسین^(ع) را در اشعار خود انعکاس می‌دهند. این شاعران، اغلب به نمادهای حماسی عاشورا در اشعار خود اشاره می‌کنند. همچنین از دیگر اهداف شاعران دفاع مقدس از سرودن اشعاری با مضامین عاشورایی، ارائه الگو و الگوپذیری از قیام امام حسین^(ع) است که شاعران از وقایع کربلا، نمادهای حماسی آن و جملات کوبنده و حق طلبانه امام حسین^(ع) در اشعار خود استفاده می‌کردند و ایشان و قیام وی را الگوی پویندگان راه حق و خصوصاً رزمندگان و دلاور مردان عرصه جنگ، معرفی می‌کردند و از سویی از آنجاکه شاعران رویارویی خاصی میان حق و باطل احساس می‌کردند، برای تصویرگری شاعرانه آن در تاریخ اسلام، در جست‌وجوی وقایعی مشابه آن بودند و البته در این میان واقعه عاشورا بهترین نماد از این رویارویی به نظر می‌آمد. (محدثی خراسانی، ۱۳۸۱: ۲۴۱)

بهره‌گیری از اسطوره‌ها و نمادهای ملی

در دوران جنگ تحمیلی، به‌منظور تقویت روحیه رزمندگان و آماده‌سازی آنان برای نبرد در مقابل دشمن، به قهرمان‌پروری و توصیف دلاوری‌ها و شجاعت‌های آنان نیاز بود. شاعران با کنکاش در دل اسطوره‌ها، قهرمانان ملی و شخصیت‌های مذهبی و اسطوره‌ای را که بیشتر با اهداف و مفهوم شعر خود متناسب بود انتخاب می‌کردند و او را به عنوان الگو و اسوه، معرفی می‌کردند تا به کمک آن‌ها بتوانند رفتارهای قهرمانانه و شجاعانه را از رزمندگان طلب کنند. به عبارتی دیگر، بهتر است بگوییم، شخصیت‌سازی و قهرمان‌پردازی و ذکر حوادث و وقایع تاریخی، شیوه‌ای است که در شعر جنگ و دفاع مقدس، پاسخی عینی و خردمندانه به نیازهای فرهنگی جامعه بود.

از همان لحظه‌های آغازین، زمانی که هویت، ملیت و عزت یک سرزمین مورد تعرض ظالمانه بیگانگان قرار می‌گیرد، آن ملت برای حفظ حیات خود که در حفظ ارزش‌ها، شخصیت و عزت انسانی او نمود می‌یابد، در برابر این تجاوز ایستادگی می‌کند. کما اینکه در تاریخ همه اقوام و ملل جهان چهره‌هایی وجود دارند که زندگی و مرگ آنان با دیگران متفاوت است؛ این شخصیت‌ها برای احیا و ابقاء ارزش‌های انسانی حتی از دادن جان خود دریغ نداشته‌اند. قهرمانان ملی در هر جامعه از این گروه‌اند.

تجلی شاعرانه افکار و اندیشه‌های این افراد در شعر شعرای کلاسیک و نو دفاع مقدس به خوبی مشهود است. (تاج‌بخش، ۱۳۸۹: ۱۷۷). در شعر دفاع مقدس، طرح چهره‌های ممتاز و فداکار که در تاریخ این سرزمین ایثارگری‌ها و جان‌فشانی‌های زیادی انجام داده‌اند همراه با احساس دقیق وطن‌گرایی، بی آن که به مرزهای ملیت‌پرستی نزدیک شود کاملاً مشهود است. به طوری که ذکر این شخصیت‌ها و یادآوری منش‌ها و سلحشوری‌های آنان در جای‌جای شعر دفاع مقدس دیده می‌شود.

اغلب شخصیت‌های مثبت اسطوره‌ای ملی ما که در شعر شاعران دفاع مقدس به کار رفته‌اند و از آن‌ها استفاده شده است؛ بیان‌کننده الگوها و انسان‌های سرمشق و ایده آل‌های مجسم انسانی هستند. مفاهیم بیشتر این اسطوره‌ها، به طرح مباحثی مانند انسان‌های آرمانی و غیره می‌پردازند و از آن جا که در شعر این شاعران، شخصیت‌های اساطیری بسیار به کار رفته و یا بهتر است به گوئیم از پهلوانان اسطوره‌ای فراوان نام برده شده، دریافت درست شعر و درک مفهوم و هدف شاعر، منوط به شناخت این افراد است؛ از این رو با اشاره به این اسوه‌های اسطوره‌ای و ذکر نمونه شعری در مورد آن‌ها سخن می‌گوییم.

الف) رستم

در کنار نام ایران، مظاهر ملی و حماسی و پهلوانی - عمدتاً چهره‌های شاهنامه - همراه با مظاهر فرهنگ اسلامی و شیعه دیده می‌شود. (سنگری، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۲)؛ و از برجسته‌ترین این شخصیت‌ها، رستم است که در طول تاریخ ادبیات ما نماد خشم و خروش است. رستم در شعر شاعران دفاع مقدس، نمادی از قدرت بدنی و معنوی عظیم و مبارزه در راه کشور است.

«به سنگفرش افق خون اختران جاری
 گلوی تشنه گل پاره کرد خنجر باد
 به هفت‌خوان خطر مانده در اسارت شب
 به گرد خویش حصار کشیده از قرآن
 صدای شیهه رخشی دگر نمی‌آید
 سپیده سرزده ای خفته وقت بیداری است
 بیار ابر بهاران که فصل بی‌باری است
 دلاوری که به دوشش درفش هشیاری است
 کسی که حیل‌ه اهریمنانش تکراری است
 کجاست «رستم دستان» که زخم‌ها کاری است.»
 (مردانی، ۱۳۷۶: ۱۹۴)

ب) آرش

یکی از این عناصر اسطوره‌ای، اسطوره آرش است که شاعران سعی دارند پیام خاص خود را در آن بگنجانند.

«حتی اگر لازم شود / فردوسی برمی‌خیزد / از تابران توس / بی‌رخش / رستم روانه می‌شود از زابل / لازم شود آرش دوباره کمان برمی‌دارد / اگرچه تیر نخستینش نشسته بر زمین» (قزوه، ۱۳۸۷: ۳۳۷)

ج) سیاوش

سیاوش از شخصیت‌های معصوم شاهنامه و فرزند پهلوان و برومند کاووس است. این شخصیت مظلوم و اسطوره‌ای شاهنامه مورد توجه جدی شاعران و نویسندگان دفاع مقدس است و آن‌ها گاهی او را با اسطوره حضرت ابراهیم^(ع) و گاهی با اسطوره حضرت یوسف در کنار هم به کار می‌برند. علیرضا قزوه زمانی که می‌بیند وطن در زیر آتش دشمن قرار دارد؛ رزمندگان را که با دلاوری تمام، در زیر بارش این آتش مقاومت می‌کنند، با بهره‌گیری از اسطوره سیاوش و حضرت ابراهیم^(ع)، سعی در تشبیه آن‌ها به یکدیگر دارد؛ و این تشبیه به این سبب است که حضرت ابراهیم^(ع) و سیاوش از امتحان آتش سرفراز خارج شدند. او به رزمندگان می‌گوید که پیروزی نهایی از آن شماست.

«ابوجهل‌ها پیش ما سد شدند / همه دشمن آل احمد شدند
به حیل‌گری، آتش افروختند / در آتش خود اما همه سوختند
وطن را هراسی از آتش نبود / وطن جز خلیل و سیاوش نبود.»
(قزوه، ۱۳۸۷: ۲۸۱)

د) میرزا کوچک خان

میرزا کوچک خان، نامی آشنا در تاریخ ملی ایران است و شاید کمتر کسی باشد که به نام او و نحوه قیام او علیه استعمار و استبداد داخلی، آشنا نباشد. قیام میرزا کوچک خان از جمله قیام‌هایی بود که با اندیشه اسلامی و ضد استعماری شکل گرفت و شاعران دوران دفاع مقدس همواره از او و قیامش به عنوان اسطوره‌های استعمارستیز یاد کرده برای تقویت روحیه رزمنده‌ها، از او نام برده‌اند.

«ای میرزا / جنگل هماره، تو را به ذکر می خواند / جنگل سبزینه بکری ست / که به
هیچ واسطه / در هر بهار تو را می زاید / چون نام تو با رویش و شکفتن دائم / در ذات
جنگل است... / ای میرزا / جنگل وسعت پیوسته سبز سپیدارهاست / و سایه ها / یادآور
خستگی توست / که کسالت زخم خنجر نارفیقان را / در سایه بلوط پیر تکاندی.» (هراتی،
۱۳۱۷: ۹۰-۸۹)

استفاده از عناصر و اصطلاحات عرفان اسلامی و ایرانی

ادبیات عرفانی یکی از بن‌مایه‌های شعر شاعران دوران دفاع مقدس بوده است. در
دوران جنگ، حماسه و عرفان باهم تلفیق می‌شد و اصطلاحات عرفانی چون می، پیمان،
حضور و غیبت، کشف و شهود، ساغر، شراب، جنون و... در شعر دفاع مقدس حضور
پررنگی داشت. (سنگری، ۱۳۸۹: ۵۲-۵۵)

گونه‌های ادبیات دفاع مقدس

ادبیات دفاع مقدس در نظم همان قالب‌های شعری گذشته را به خدمت گرفت و در نثر
هم با این ژانرها مضمون و محتوا را در خود گنجانده است

۱- داستان: داستان‌نویسی فرم جدیدی است که از ادبیات غرب گرفته شده و در آن
ابتدا رمان سپس داستان کوتاه ظهور و بروز یافته است، اما در دوران دفاع مقدس به‌رغم
دشواری‌ها و ظرافت‌های بسیاری که در نگارش داستان کوتاه وجود دارد این نوع داستان
جلوتر از داستان بلند و رمان مورد اقبال عمومی نویسندگان قرار گرفت؛ از این نظر که
می‌توانست در کوتاه‌ترین زمان مکنونات قلبی و تجارب نویسنده را از جنگ به خواننده
القا کند. عده زیادی از نویسندگان - چه نویسندگان حرفه‌ای که سال‌ها مشغول نگارش
داستان و رمان بودند و چه آن‌هایی که نویسندگان نو به شمار می‌روند - به داستان
کوتاه‌نویسی روی آورده و با این شیوه به بیان واقعیت‌های جنگ پرداختند و سرگذشت و
روحیات و جهات بارز زندگی فردی و اجتماعی جامعه جنگ‌زده ایران را نمودار ساختند.
(کوثری، ۱۳۷۱: ۲۲۱)

دکتر مسعود کوثری موضوع، محتوا و مضمون داستان‌های کوتاه جنگ را به سه دسته
کلی و هر دسته را در سه مضمون اصلی طبقه‌بندی کرده است: ۱- روایت وقایع جنگ
(شامل شهادت یا اسارت، وقایع اسارت، شهادت و ایثار)، ۲- کالبدشکافی روانی (شامل

انتظار برگشت، نوستالژی جنگ، پایان جنگ)، ۳- آسیب‌شناسی جنگ (شامل آسیب‌های اجتماعی و روانی، اشغال شهرها، مخالفان جنگ). (همان) به طور کلی موضوع، محتوا و مضمون داستان‌های کوتاه جنگ شامل مسائل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، عاطفی، فرهنگی و موضوعاتی فرعی چون شهادت؛ اسارت، ایثار و از خودگذشتگی، مهاجرت، مباران، جانبازی، دل‌تنگی برای ارزش‌ها، تعالی و تقدس دفاع و ... است.

درباره اولین داستان کوتاه دفاع مقدس، اگر از «شمشیر کهنه» فریدون عموزاده خلیلی - چاپ حوزه هنری در سال ۱۳۵۹ که اشاره کوتاهی به موضوع دفاع دارد - بگذریم به نظر می‌رسد داستان‌های کوتاه «این بابای من است» قاسمعلی فراست، «دو چشم بی‌سو»، «شمع روی رف»، «لطفعلی‌خان»، «قصه‌ای برای جبهه»، «مامان حاجیه» محسن مخملباف، «شش تابلو» عبدالحی شماسی، «خانه‌ای با عطر گل‌های سرخ» اکبر سردوزامی، «آخرین نگاه از پل خرمشهر» ناصر مؤذن، «در انتظار شهادت» مهدی مشایخی - که همه در سال ۱۳۶۰ انتشار یافته‌اند - اولین داستان‌های کوتاه دفاع مقدس به شمار می‌روند.

رمان و داستان بلند گونه دیگری از داستان‌نویسی است که مورد اقبال داستان‌نویسان دفاع مقدس قرار گرفت. رمان جنگ همان‌گونه که از نامش پیداست محصول دوران جنگ و موضوع آن نیز مسائل مبتلا به جنگ را شامل می‌شود. رمان‌ها و داستان‌های بلندی که از دیدگاه مثبتی به جنگ توجه کرده‌اند و جزو اولین آثار این گونه ادبی در ادبیات دفاع مقدس به شمار می‌روند «دعای مرغ آمین» سیروس طاهباز (۱۳۵۹)، «زمین سوخته» احمد محمود (۱۳۶۰)، «صابر» رضا شیرازی (۱۳۶۲)، «اقیانوس سوم» ح. خادم (۱۳۶۳)، «بازگشت از مرگ» عبدالجبار اسدی حویزیان (۱۳۶۳)، «پرستو» ی محمود گلابدره‌ای (۱۳۶۳)، «دختری تنها از خرمشهر با کوله‌بار سنگین»، منیژه انتخابی، «عروج» ناصر ایرانی (۱۳۶۳) و «نخل‌های بی‌سر» قاسمعلی فراست (۱۳۶۳) است.

البته، آثاری نیز در قالب «مجموعه‌های داستانی» از سال ۱۳۶۰ انتشار یافتند که برخی داستان‌های آن مجموعه‌ها نیز جزو اولین آثار داستانی دفاع مقدس به شمار می‌روند از جمله: «خاطرات یک سرباز» قاضی ربیحاوی (۱۳۶۰) شامل پنج داستان، «روزهای مقاومت در خرمشهر» پرویز مسجدی (۱۳۶۰) شامل شش داستان و خاطره، سوره (دفتر

چهارم) (۱۳۶۰)، «دو قدم تا قاف» میثاق امیر فجر شامل ده داستان که دو داستان آن مربوط به دفاع مقدس است و ...

۲- خاطرات: خاطره‌نویسی یکی از انواع ادبی و شکلی از نوشتار است که در آن نویسندگان خود یعنی صحنه‌ها یا وقایعی را که در زندگی‌اش روی داده، در آن‌ها نقش داشته، یا شاهدشان بوده، بازگو می‌کند. (کمری، ۱۳۸۱: ۵۸) خاطره‌نویسی به سبک جدید سابقه‌چندانی در بین ایرانیان ندارد. این شیوه از خاطره‌نویسی تا مدت‌ها عمومی و فراگیر نبود و در میان مردم کوچه و بازار راه نیافته بود. (دهقان، ۱۳۸۱: ۶۹) با پیروزی انقلاب اسلامی و به دنبال آن وقوع جنگ تحمیلی، روند خاطره‌نویسی به یک‌باره روند صعودی یافت و به عبارتی نهضت خاطره‌نویسی آغاز گردید. خاطره‌نویسی در دوران دفاع مقدس نیز تداوم یافت. پس از استقرار و حضور نمایندگان در نقاط تماس و درگیری با دشمن و آغاز زندگی در جنگ و پیدایی جامعه رزمنده، اندک‌اندک خاطره‌گویی و خاطره‌نویسی بسان اولین واکنش و ارتباط فرهنگی رزمندگان چهره نمود و از آن پس ثبت و نگارش و انتشار آن در جراید آغاز گردید. (کمری، ۱۳۸۱: ۲۶)

در هشت ساله دفاع مقدس آثار زیادی در گونه خاطره‌نویسی متولد شد که البته باید اذعان کرد این آثار بیشتر جنبه‌های احساسی و عاطفی دارند و از بُعد زیبایی‌شناختی و ریخت هنری در رنجند. آثار خاطره‌ای به دو بخش قابل تقسیم‌اند:

الف) خاطرات خودنگاشته: در این نوع و گونه آنچه که پدیدآورندگان خاطرات جبهه نگاشته‌اند نتیجه حضور و شهود عمل خود آنان در جبهه و جنگ بوده و می‌توان گفت یکی از نادرترین آثاری است که از نگاه مردان رزم و عمل در میدان‌های خون و شهادت رؤیت شده‌اند. (همان، ۲۸-۲۷)

ب) خاطره‌های دیگرنگاشته و مجموعه خاطرات: از اولین کتاب‌های خاطرات خودنگاشته می‌توان به «حماسه آفرینان جبهه‌های جنگ» اثر محمد بیگلریگی (۱۳۶۰)، «سقوط در چهلمین پرواز»، اثر یدالله شریفی‌راد (۱۳۶۳) و از اولین آثار خاطرات دیگرنگاشته و مجموعه خاطرات می‌توان به: «حدیث حماسه‌ها: گفتار ایثارگران سلحشور» (۱۳۶۰)، «همراه با راهبان نور، زاهدان شب و شیران روز» (۱۳۶۲)، «چهل خاطره از هشت سال مقاومت پیروز» (۱۳۶۴) اشاره کرد.

باید اذعان کرد خاطره‌نویسی در هر دو شکل و قالب آن پس از پایان جنگ روند رو به رشدی یافت و از نظر استحکام متن و استناد و زیبایی‌شناسی و ریخت هنری به کمال رسید. در این عرصه دفتر ادبیات هنر و مقاومت حوزه هنری و بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس با انتشار آثار ارزشمند پیشتانزد.

۳- زندگی‌نامه: زندگی‌نامه یا بیوگرافی تاریخ زندگی یا دوره‌ای از زندگی یک شخص در حدود اطلاعاتی است که نویسنده از احوال آن شخص داشته است. زندگی‌نامه‌ای که به پیرایه‌های هنری آراسته باشد به ادبیات نزدیک است و زندگی‌نامه‌ای که تنها به گزارش بوده‌های یک زندگی می‌پردازد در شمار نوشته‌های تاریخی است.

زندگی‌نامه نویسی با هدف روایت صحیح و درست از زندگی فرد شکل گرفت. در ایران زندگی‌نامه نویسی سابقه طولانی دارد. چنانکه گذشت اجزای «خدای‌نامه» که بعدها در «شاهنامه» جمع شد حتی بعضی از کتیبه‌ها از جمله کتیبه بیستون را می‌توان از نوع زندگی‌نامه به شمار آورد. در دوران اسلام هم زندگی‌نامه نویسی یا سیره‌نویسی از اوایل سده دوم هجری آغاز گردید و ادامه یافت. زندگی‌نامه نویسی در دوران پیروزی انقلاب و در ایام دفاع مقدس نیز تداوم داشت و روند رو به رشدی را تجربه کرد. اگرچه آثار پدید آمده در آن ایام از بعد محتوایی به لحاظ کمبود مستندات و اطلاعات و افراط در تعریف و تمجید چندان اعتباری ندارند اما به لحاظ کمی آثار درخوری در محدوده زمانی دفاع مقدس منتشر گردید. زندگی‌نامه نویسی و آثار زندگی‌نامه‌ای در آن محدوده را می‌توان به دو گونه تقسیم کرد: الف) زندگی‌نامه‌های فردی که در آن نویسندگان به تدوین زندگی‌نامه یکی از شهدا یا جانبازان و اسرای جنگ اقدام کرده‌اند. ب) زندگی‌نامه‌های مجموعه‌ای که در آن گونه آثار نویسندگان به تدوین زندگی‌نامه گروهی از شهدا، رزمندگان، جانبازان و اسرای جنگ اقدام کرده‌اند. از اولین آثار منتشره در حوزه زندگی‌نامه فردی می‌توان به «وصیت‌نامه و زندگی‌نامه پاسدار شهید سید حسن مبلغ» (۱۳۶۱)، «یادنامه اولین سالگرد شهادت سردار پرافتخار اسلام دکتر چمران» (۱۳۶۱)، «یادواره شهدای انقلاب اسلامی - شهید محمدعلی رجایی» (۱۳۶۱)، «پرواز به عرش اعلی» (۱۳۶۲)، «حسین در بهار شهادت» (۱۳۶۲) و ... از اولین آثار منتشره در حوزه زندگی‌نامه مجموعه‌ای می‌توان به «پاسداران حماسه شهادت» حاوی زندگی‌نامه شصت شهید (۱۳۶۱)، «پویندگان راه

حسین^(ع)» حاوی زندگی‌نامه ۲۳ شهید (۱۳۶۱)، «زندگی‌نامه شهدای کارگر» حاوی زندگی‌نامه ۱۵۲ نفر، «شهیدان گلگون‌کفن جهرم» حاوی زندگی‌نامه ۵۱ تن از شهدای جهرم اشاره کرد.

۴- روزنامه‌نگاری: در بررسی آثار ادبی دفاع مقدس و یا پژوهشی که در این حوزه انجام شد مشخص گردید نخستین گونه‌ای که بلافاصله پس از وقوع جنگ نابرابر ایران و عراق آغاز شد روزنامه‌نگاری بوده است. البته این بدان معنی نیست که روزنامه‌نگاری پیش از آن وجود نداشته است، بلکه منظور این است که روزنامه‌نگاری نخستین گونه‌ای بود که نویسندگان دفاع مقدس از طریق آن به انتقال مفاهیم دفاع مقدس، ارزش‌های متعالی و جنبه‌های معنوی آن، مفاهیم شهادت و عروج و غیره و بیان وقایع روزانه جنگ پرداختند. این گونه ادبی به نظر راحت‌ترین، سریع‌ترین و سهل‌الوصول‌ترین راه انتقال مفاهیم و آرمان‌ها و حقایق جبهه و جنگ به مردم بود که عده‌ای از نویسندگان جنگ به آن روی آوردند.

علیرضا کمری، نویسنده و پژوهشگر ادبیات دفاع مقدس معتقد است روزنامه‌نگاری جنگ هم‌زمان با آغاز جنگ و شاید با فاصله زمانی یک روزه شروع شده و رشد یافته است. به نظر، روزنامه «جمهوری اسلامی» اولین روزنامه‌ای بود که صفحه‌ای را برای جبهه و جنگ اختصاص داد. از نویسندگان مطرح این صفحه هدایت‌الله بهبودی و مرتضی سرهنگی بودند که تلاش‌های مؤثری در گسترش ادبیات و ارزش‌های دفاع مقدس انجام دادند. علاوه بر روزنامه‌های آن زمان (از جمله کیهان و اطلاعات) که در جای خود در نشر ارزش‌های دفاع مقدس می‌کوشیدند، چند نشریه هم در این عرصه پیش‌تاز بودند: پیام انقلاب، پاسدار اسلام، مزداران، پلیس انقلاب. به طور کلی درج اخبار روزانه، تحلیل‌های مربوط به جنگ، نگارش نثرهای حماسی در تشویق و ترغیب مردم ایران به حضور در جبهه‌های جنگ برای دفاع از اسلام و قرآن و میهن، پرداختن به جنبه‌های معنوی و متعالی و مقدس دفاع، از جمله شاخص‌هایی بودند که روزنامه‌نگاران دفاع مقدس به آن دست یازیدند. این امر از زمان آغاز جنگ تا پایان آن ادامه یافت؛ اما پس از پایان جنگ، تب روزنامه‌نگاری جنگ فروکش کرد. البته در این میان عده‌ای از نویسندگان - که هنوز آن شور و حال حماسی و دینی دفاع مقدس را در سر داشتند - به یادکرد و یادنگاه‌داشت آن

ایام با انتشار نشریاتی کوشیدند ارزش‌ها و مفاهیم مقدس و معنوی دوران دفاع را در جامعه زنده نگه دارند. سرهنگی، بهبودی و کمری، سه نویسنده‌ای بودند که با انتشار نشریه‌ای به نام کمان این مسیر را تداوم دادند. کمان با آنکه از سوی هیچ نهاد و ارگانی حمایت نمی‌شد تا شماره دویستم تداوم یافت و نقش مؤثری در تبیین ادبیات جبهه و جنگ و انتقال مفاهیم و ارزش‌های معنوی آن ایفا کرد و شمع عمرش با چاپ شماره ۲۰۰ به خاموشی گرایید. البته به‌جز کمان نشریات دیگری هم در این عرصه فعال بودند که در این مقال مجال ذکر آن‌ها نیست.

۵- نمایش‌نامه و فیلم‌نامه: به نظر می‌رسد به‌جز گونه‌هایی که شرح آن رفت، اقبال نویسندگان نسبت به گونه‌های ادبی دیگر اندک بوده است. به‌گونه‌ای که در موضوع نمایش‌نامه و فیلم‌نامه‌نویسی به لحاظ کمی آثار اندکی انتشار یافته است. با آنکه نمایش‌نامه و فیلم‌نامه‌نویسی همانند گونه‌های دیگر از تغییر و تحولات دوران انقلاب و سپس دفاع مقدس تأثیرپذیری داشته‌اند، دفاع مقدس بر روند تئاتر و سینمای کشور تأثیر بسزایی گذاشت و موقعیتی پدید آورد که هنرمند توانست در آن دنیای متفاوتی را کشف کند. در سال‌های اول جنگ هنر، عکس و سینما گام‌های اولیه را با موفقیت نسبی برداشتند و سپس تئاتر اولین تجربه‌های خود را البته در آغاز با ماهیت تهبیجی، تبلیغی شروع کرد. با آنکه در دوران دفاع مقدس نمایش‌نامه‌ها و فیلم‌های زیادی تولید و اکران شد اما متن بسیاری از این نمایش‌نامه‌ها و فیلم‌ها و مستندها فرصت انتشار پیدا نکرد و به همین سبب ما در بخش نمایش‌نامه‌نویسی و فیلم‌نامه‌نویسی با کمبود آثار روبرویم. با این حال، می‌توان از نمایش‌نامه‌های «محاصره سوسنگرد»، «صلح میرزایی»، «شلمچه در خون» علاءالدین رحیمی، «ترغیب» محسن مخملباف، «روی صحنه» حسین مختاری، «سوره - مجموعه نمایش‌نامه - دفتر هفتم» و «نمایش‌نامه اعتراض» حسین جعفری به عنوان اولین آثار حوزه نمایش‌نامه‌نویسی و از فیلم‌های «طلیعه سبز» محمد نوری‌زاد، «فرمان موج» ابراهیم حاتمی‌کیا، «نشان پنجم» مجتبی اقدامی به عنوان آثار مربوط به گونه فیلم‌نامه‌نویسی نام برد.

۶- ژانرهای کودک و نوجوان: جنگ تحمیلی ادبیات کودک و نوجوان را نیز همچون گونه‌های دیگر ادبیات تحت تأثیر قرار داد و نویسندگان باتجربه و نیز کسانی که به‌تازگی

نویسندگی را تجربه می‌کردند و نویسندگان «نسل نو» به شمار می‌رفتند به واگویی واقعیت‌ها و تلخی‌های جنگ به زبان کودکان پرداختند و آثار زیادی در این حوزه انتشار یافت و ادبیات کودک و نوجوان را وارد مرحله تازه‌ای کرد. حضور شایان توجه و پرشمار آثار ادبی در حوزه کودک و نوجوان نشانگر آن است که این حوزه به نسبت با اقبال زیادی از سوی نویسندگان روبرو شده است. در آثار پدید آمده در این حوزه سه عنصر انسان، واقعیت و تصور (تخیل) وجود دارد. آمیزش این سه عنصر در ادبیات کودک و نوجوان دفاع مقدس موجب خلق آثار و تصاویر ارزشمندی گردیده و ساختار ویژه‌ای در آن به وجود آورده است. هدف و کوشش پدیدآوردگان هم این بوده است که در درجه اول بر ساختار فکری و عاطفی مخاطبان تأثیر بگذارد. شخصیت اصلی و قهرمانان داستان‌های کودک و نوجوان حوزه دفاع مقدس کودکان و نوجوانانی هستند که با تلاش و ایثار خود تغییر شگرفی در خانواده یا جامعه به وجود آورده‌اند. (کریمی موعاری، ۱۳۸۷: ۵۹-۴۹) از اولین آثار پدید آمده در ادبیات کودک و نوجوان در حوزه دفاع مقدس می‌توان به داستان‌های کوتاه «برو دیروز بیا» حسین فاخته (۱۳۵۹)، «بسیج» ابراهیم حسن‌بیگی (۱۳۵۹)، «تفنگ‌ها بالا تا رهایی» م. اسلامی (۱۳۵۹) و داستان‌های بلند حمله هوایی حسین داریان (۱۳۵۹)، «وقتی که دود جنگ در آسمان دهکده دیده می‌شود» اثر قاضی ربیحاوی (۱۳۵۹) اشاره کرد. محمدرضا سرشار (رهگذر) در اثر ارزشمند «در مسیر تندباد» بیست سال ادبیات کودک و نوجوان در حوزه دفاع مقدس را بررسی و آثار این حوزه را بر اساس سال انتشار آن آثار معرفی و نقد و بررسی کرده است. علاقه‌مندان به این بخش می‌توانند به کتاب «در مسیر تندباد» مراجعه کنند.

نتیجه‌گیری

ادبیات پایداری که از اسلام و واقعه عاشورا الهام گرفته و متأثر از آن است، فرهنگ و ادبیاتی در ایران اسلامی ایجاد کرد که با تأسی از باورها و آموزه‌های دینی و مذهبی روحیه شجاعت، ایثار، ایستادگی و صبر و امید را معنا می‌کند. به سخن دیگر، ادبیات پایداری نه تنها زندگی و حیات دنیوی، بلکه حیات اخروی را هم معنا دار کرد و معانی و مفاهیم بلندی چون شهادت و ایثار و پایداری و وطن‌دوستی و صبوری را به یک فرهنگ ارزش در جامعه اسلامی ایران تبدیل نمود. بر بنیاد این نگاه، ادبیات دفاع مقدس را می‌توان

آیین‌ها تمام نمای ادبیات پایداری در گستره ادبیات فارسی دانست. بن‌مایه‌های این ادبیات برگرفته از ریشه غنی و پر بار هویت دینی و مذهبی و ملی ایرانیان است و شاعران و نویسندگان ادبیات دفاع مقدس با بهره‌گیری از فرهنگ غنی دینی و حماسی و ملی ایران، هویت تازه‌ای به ادبیات پایداری داده فرهنگ مقاومت را در ایران نهادینه‌تر کردند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مضمون و محتوای ادبیات دفاع مقدس با ادبیات پایداری درهم تنیده شده است و تأسی از باورها و آموزه‌های دینی و مذهبی، تلفیق حماسه و دین، بهره‌گیری از نمادها، اسوه‌ها و اسطوره‌های دینی و مذهبی و ملی و تکیه بر پیشینه تاریخی و دینی، از عمده‌ترین پیوستگی‌های ادبیات دفاع مقدس با ادبیات پایداری‌اند.

منابع

- آموزگار، ژاله، (۱۳۷۴)، تاریخ اساطیر ایران، تهران، ج اول، انتشارات سمت
- آیتی، محمدابراهیم، (۱۳۵۹)، تاریخ پیامبر اسلام، انتشارات دانشگاه تهران
- اسکاربیت، روبر، (۱۳۷۴)، جامعه‌شناسی ادبیات، ترجمه مرتضی کتبی، تهران، سمت
- امین پور، قیصر، (۱۳۸۸)، مجموعه کامل اشعار، تهران، مروارید
- باقری دولت‌آبادی، علی، (۱۳۸۹)، ادبیات پایداری سلاح مبارزه با جنگ نرم فرهنگی دشمن، نامه پایداری، ج ۱، کرمان
- بصیری، محمدصادق، سیر تحلیلی شعر مقاومت در ادبیات فارسی (از مشروطه تا شهریور ۱۳۲۰)، پایان‌نامه دکتری.
- بهبودی، هدایت‌الله، (۱۳۷۳)، «ادبیات انقلاب»، مجموعه مقاله‌های سمینار بررسی ادبیات انقلاب اسلامی، تهران، سمت
- امیری خراسانی، احمد، (۱۳۸۷) نشریه ادبیات پایداری کرمان، تهران، پژوهشکده علوم و معارف دفاع مقدس،
- چارسکی، لونا، (۱۳۵۶)، درباره ادبیات، ترجمه ع. نوریان، بی‌جا، ج سوم، شباهنگ
- چهارقانی، رضا، (۱۳۹۶)، ادبیات پایداری در ایران؛ بازشناسی مؤلفه‌ها، فرصت‌ها و چالش‌ها، (نشریه ادبیات پارسی معاصر)، شماره ۲۲، بهار و تابستان
- درستی، احمد، شعر سیاسی در دوره دوم پهلوی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی
- دهقان، احمد، (۱۳۸۶)، خاک و خاطره، تهران، سوره مهر
- زمانی، حسین؛ مفتخری، حسین، (۱۳۸۶)، تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا پایان پاهریان، تهران: سمت
- سعادت، اسماعیل، (۱۳۸۴)، دانشنامه زبان و ادب فارسی، ج ۱، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی
- سلیمانی، بلقیس، (۱۳۸۰)، تفنگ و ترازو، نقد و تحلیل رمان‌های جنگ)، تهران، نشر روزگار
- سنگری، محمدرضا، (۱۳۷۷)، ادبیات پایداری، نامه پژوهش، ش ۹، تابستان
- _____ (۱۳۸۳)، ادبیات دفاع مقدس، ج اول، تهران، بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس
- _____ (۱۳۸۰)، نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس، ج ۱: ادبیات پایداری در اسلام و ایران، تهران، پالیزان
- شکری، غالی، (۱۳۶۶) ادب مقاومت، گردانیده محمدحسین روحانی، ج اول، تهران، نشر نو.
- فتوحی رومعجنی، محمود، (۱۳۸۷)، نظریه تاریخ ادبیات: با بررسی انتقادی تاریخ ادبیات‌نگاری در ایران، تهران، سخن
- فرهنگ زندگینامه‌ها، (۱۳۶۹) به سرپرستی حسن انوشه، تهران،
- فضیلت، محمود، (۱۳۸۹) «جامعه‌شناسی ادبیات پایداری»، نامه پایداری: مجموعه مقالات اولین کنگره ادبیات پایداری، ۲۱.
- قبادیانی، ناصر خسرو، (۱۳۸۵)، دیوان، با مقدمه سید حسن تقی زاده، تهران، اساطیر
- قزوه، علیرضا، (۱۳۸۷)، سوره انگور، تهران، نشر تکا
- کریمی موغاری، فریده، (۱۳۸۷)، تأملی در ادبیات داستانی کودک و نوجوان دفاع مقدس در دهه اول انقلاب اسلامی، کتاب ماه کودک و نوجوان، شماره ۱۳۶
- کمری، علیرضا، (۱۳۸۱)، با یاد خاطره، ج ۱: درآمدی بر خاطره‌نویسی و خاطره نگاشته‌های پارسی در تاریخ ایران، تهران، سوره مهر
- _____ (۱۳۹۰)، نام‌آورد، تهران، سوره مهر

- _____، (۱۳۸۱). یادِ مانا، پنج مقاله درباره خاطره‌نویسی و خاطره‌نگاشته‌های جنگ و جبهه، تهران، سوره مهر
- کوثری، مسعود، (۱۳۷۱)، «بررسی جامعه‌شناختی داستان‌های کوتاه جنگ»، کیهان فرهنگی، ش ۷۹
- گنج‌بخش، مسعود، (۱۳۸۴)، «مروری بر مشخصه‌های فرهنگ پایداری»، نامه پایداری، کرمان
- محدثی خراسانی، مصطفی، (۱۳۷۸)، گزیده ادبیات معاصر، تهران، کتاب نیستان.
- مردانی، نصرالله، (۱۳۷۶)، صلا‌ی عاشقان، تهران، انتشارات مرکز فرهنگی سپاه
- ممتحن، حسینعلی، (۱۳۷۰)، نهضت شعوبیه، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی
- میرصادقی، جمال و میمنت میرصادقی، (۱۳۷۷)، اژه‌نامه هنر داستان‌نویسی: فرهنگ تفصیلی اصطلاح‌های ادبیات داستانی، تهران، کتاب مهناز
- هراتی، سلمان (۱۳۸۷)، مجموعه کامل شعرهای سلمان هراتی. ج ۳. تهران: نشر دفتر شعر جوان.